

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности / Г.К. Матвеев. – М. : Юрид. лит-ра, 1970. – С. 5, 137-146.
2. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бєгова та ін. ; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасиби-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – Т. 1. – (656 с.). – С. 371.
3. Кузнецова Н.С. Гражданско-правовая ответственность: понятие, условия и механизм применения // Альманах цивилистики : сборник статей. Вып. 3 / Под ред. Р.А. Майданика. – К. : Алерта ; КНТ ; Центр учебной литературы, 2010. – (332 с.). – С. 42-43.
4. Методичні рекомендації з комерціалізації розробок, створених у результаті науково-технічної діяльності, затверджені наказом Держкомітету України з питань науки, інновацій та інформатизації від 13.09.2010 р. № 18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-metodichnih-rekomendacii-doc35178.html>.
5. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права : учебное пособие. В 2-х т. Т. 2 / Г.Ф. Шершеневич. – М. : Спартак, 1995. – С. 264.
6. Вереша Р.В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України / Р.В. Вереша // Вступне слово: докт. юрид. наук, проф. М.І. Мельник. – К. : Атіка, 2005. – С. 24.
7. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К. : Істина, 2004. – С. 430.
8. Паришкура В.В. Проблемні аспекти цивільно-правової відповідальності без вини / В.В. Паришкура // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 2. – С. 68.
9. Кротов М.В. Обязательства по оказанию услуг в советском гражданском праве : учеб.пособ. –1990. – 107 с.
10. Постанова Пленуму Верховного суду України «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.
11. Справа № 910/18625/13, 12.08.2014, постанова, Вищий господарський суд України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40263052>.
12. Справа № 05/144-10, 03.09.2010, постанова, Харківський апеляційний господарський суд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11100977>.
13. Справа № 904/1832/14, 14.05.2014, рішення, Господарський суд Дніпропетровської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38678892>.
14. Справа № 910/18625/13, 12.06.2014, постанова, Київський апеляційний господарський суд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39258151>.
15. Справа № 5011-55/3857-2012 постанова, Київський апеляційний господарський суд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22357235>.

УДК 347.122+347.6

**СПІВВІДНОШЕННЯ СПОСОБІВ СУДОВОГО ЗАХИСТУ
СІМЕЙНИХ І ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ**

**THE CORRELATION OF THE METHODS FOR THE JUDICIAL PROTECTION
OF FAMILY AND CIVIL RIGHTS AND INTERESTS**

Чурпіга Г.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

Наукова стаття присвячена дослідженню способів судового захисту цивільних і сімейних прав та інтересів. У результаті аналізу наукової доктрини та цивільного процесуального і сімейного законодавства України визначено співвідношення способів судового захисту цивільних і сімейних прав та інтересів. Розроблено пропозиції, спрямовані на оптимізацію цивільного та сімейного законодавства України у відповідному контексті.

Ключові слова: сімейні права та інтереси, цивільні права та інтереси, судовий захист, спосіб судового захисту, співвідношення способів судового захисту.

Научная статья посвящена исследованию способов судебной защиты гражданских и семейных прав и интересов. В результате анализа научной доктрины и гражданского процессуального и семейного законодательства Украины определено соотношение способов судебной защиты гражданских и семейных прав и интересов. Разработаны предложения, направленные на оптимизацию гражданского и семейного законодательства Украины в соответствующем контексте.

Ключевые слова: семейные права и интересы, гражданские права и интересы, судебная защита, способ судебной защиты, соотношение способов судебной защиты.

The scientific article is devoted to the research of the methods for the judicial protection of civil and family rights and interests. As a result of the analysis of scientific doctrine and civil procedural and family law of Ukraine it has been defined the correlation of the methods for the judicial protection of civil and family rights and interests. The proposals aimed at optimization of civil and family law of Ukraine in the appropriate context have been developed.

Key words: family rights and interests, civil rights and interests, judicial protection, method for the judicial protection, correlation of the methods of the judicial protection.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У системі юридичних гарантій, що забезпечують здійснення будь-яких прав, першочергове значення належить їх захисту, за допомогою якого досягається відновлення становища, що існувало до порушення, попередження і припинення протиправних дій. Ще у Стародавньому Римі говорили: «Ibi jus, ibi remedium», що у перекладі означає: де право, там і засоби його захисту. Отже, нормальна життєдіяльність суб'єктів права неможлива без забезпечення надійної охорони та захисту належних їм прав [1, с. 53].

У зв'язку із дублюванням переліку способів судового захисту у сімейному та цивільному законодавстві України, а також вичерпним характером першого та невичерпним характером останнього переліку, однією із проблем, яка звертає на себе увагу, є співвідношення способів судового захисту цивільних і сімейних прав та інтересів, дослідження якого і становитиме мету цієї наукової розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Способи судового захисту цивільних і сімейних прав та інтересів були предметом наукових розвідок таких фахівців у галузі цивільного і сімейного права, як-от: Д.В. Горбась, О.В. Дзера, І.Й. Пучковська, З.В. Ромовська, І.В. Спасибо-Фатєєва, А.Г. Ярема та ін. Водночас зазначені вчені досліджували здебільшого юридичну природу конкретних способів судового захисту цивільних і сімейних прав та інтересів. Відтак, проблемні аспекти, пов'язані із визначення співвідношення способів судового захисту сімейних і цивільних прав та інтересів, залишаються малодослідженими і потребують подальшої наукової розробки, що і становитиме мету цієї наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перелік способів судового захисту сімейних прав та інтересів встановлений у ч. 2 ст. 18 СК України. Зокрема, відповідно до зазначеної норми суд має право захистити сімейні права та інтереси шляхом: 1) встановлення правовідношення (п. 1 ч. 2 ст. 18 СК України); 2) примусового виконання добровільно не виконаного обов'язку (п. 2 ч. 2 ст. 18 СК України); 3) припинення правовідношення, а також його анулювання (п. 3 ч. 2 ст. 18 СК України); 4) припинення дій, які порушують сімейні права (п. 4 ч. 2 ст. 18 СК України); 5) відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права (п. 5 ч. 2 ст. 18 СК України); 6) відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено СК України або договором (п. 6 ч. 2 ст. 18 СК України); 7) зміни правовідношення (п. 7 ч. 2 ст. 18 СК України); 8) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб (п. 8 ч. 2 ст. 18 СК України).

Водночас майже аналогічний перелік способів судового захисту, проте вже цивільних прав та інтересів, містить ч. 2 ст. 16 ЦК України, відповідно до якої такими способами є: 1) визнання права (п. 1 ч. 2

ст. 16 ЦК України); 2) визнання правочину недійсним (п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України); 3) припинення дії, яка порушує право (п. 3 ч. 2 ст. 16 ЦК України); 4) відновлення становища, яке існувало до порушення (п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України); 5) примусове виконання обов'язку в натурі (п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України); 6) зміна правовідношення (п. 6 ч. 2 ст. 16 ЦК України); 7) припинення правовідношення (п. 7 ч. 2 ст. 16 ЦК України); 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди (п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК України); 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди (п. 9 ч. 2 ст. 16 ЦК України); 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб (п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України).

Компаративістичний аналіз відповідних норм сімейного та цивільного законодавства України (ч. 2 ст. 18 СК України та ч. 2 ст. 16 ЦК України) дає підстави для висновку про те, що перелік способів судового захисту сімейних і цивільних прав та інтересів у цілому є тотожним, за такими винятками:

1) сімейне законодавство України встановлює можливість відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено СК України або договором (п. 6 ч. 2 ст. 18 СК України). Водночас, ЦК України такої умови не містить і регламентує можливість відшкодування майнової та моральної шкоди у всіх випадках її завдання (п. 8–9 ч. 2 ст. 16 ЦК України);

2) СК України, поряд із припиненням правовідношення, регламентує такий спосіб судового захисту сімейних прав та інтересів, як анулювання правовідношення. Водночас ЦК України відповідного способу цивільних прав та інтересів не передбачає. Натомість містить майже тотожний за юридичною природою спосіб захисту – визнання правочину недійсним (п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України);

3) СК України, на відміну від ЦК України, у п. 1 ч. 2 ст. 18 регламентує такий спосіб судового захисту як встановлення правовідношення. У ЦК України (п. 1 ч. 2 ст. 16) схожий за юридичною природою спосіб захисту має інше найменування – визнання права.

З огляду на викладене, варто зазначити, що СК України значно розширює можливості судового захисту сімейних прав та інтересів і вперше вводить такі традиційні для цивільного права способи захисту, як відшкодування матеріальної та моральної шкоди. У сімейно-правовій доктрині завжди вважалося, що один із основних цивільно-правових способів захисту – відшкодування збитків – не може застосовуватися для захисту сімейних прав, адже за своєю природою вони не мають відплатного характеру. Останнім часом погляд на це питання зазнав суттєвих змін. Сімейні відносини, і в першу чергу майнові, можуть захищатися шляхом відшкодування збитків потерпілій особі. Але з огляду на специфіку їх юридичної природи, це може здійснюватися тільки у випадках, передбачених законом або договором. Так, наприклад, особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, вважаються нареченими. При цьому відповідно до ч. 3 ст. 31 СК України особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана від-

шкодувати другій стороні витрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля [2, с. 75].

Далі розглянемо співвідношення таких способів захисту сімейних і цивільних прав та інтересів як анулювання правовідношення (п. 3 ч. 2 ст. 18 СК України) та визнання правочину недійсним (п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України).

Принагідно зауважити, що для сімейного права властива наявність правовідносин із особливою юридичною природою, таких як шлюб та усиновлення, права та інтереси суб'єктів яких захищаються судом в особливий спосіб – анулювання правовідношення. При цьому, не зважаючи на тотожну лексичну конструкцію, яку використовує законодавець, говорячи про наслідки порушення норм закону в момент укладення шлюбу або під час ухвалення рішення суду про усиновлення (мова йде про «визнання шлюбу недійсним», а також «недійсність усиновлення»), визнання правочину недійсним та анулювання правовідношення є різними за своїми правовими наслідками способами захисту прав та інтересів. Так, правочин є тим юридичним фактом, що тягне виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Визнання правочину недійсним має наслідком недійсність відповідного правовідношення. Водночас шлюб та усиновлення за своєю юридичною природою вже є правовідносинами, правовою підставою виникнення яких є не правочин, а юридичний факт правовстановлюючого характеру (факт державної реєстрації шлюбу, факт ухвалення судом рішення про усиновлення). З огляду на правовстановлюючий характер, сімейне законодавство не регламентує можливість визнання недійсним факту державної реєстрації шлюбу, а також факту ухвалення судом рішення про усиновлення, проте передбачає можливість анулювання правовідносин, які виникають на їх підставі.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що анулювання правовідношення може застосовуватися судом виключно з метою захисту сімейних прав та інтересів, які виникають із шлюбних правовідносин, а також правовідносин усиновлення, водночас, визнання правочину недійсним є цивільно-правовим способом захисту прав та інтересів сторін правочину як підстави виникнення, зміни чи припинення відповідних правовідносин. Разом із цим, відповідний висновок не заперечує можливості з метою захисту прав та інтересів учасників сімейних правовідносин, які виникають із правочину, субсидіарного застосування такого способу захисту як визнання правочину недійсним.

Далі – визнання права як способу захисту цивільних прав та інтересів (п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України) та встановлення правовідношення у сімейному праві (п. 1 ч. 2 ст. 18 СК України).

Визнання права є одним із найбільш розповсюджених способів захисту. Теорія визнання у цивільному процесуальному аспекті була розроблена ще у дореволюційний період відомим радянським юристом В.М. Гордоном. «Судове рішення про визнання права, – писав В.М. Гордон, – нічого нового не вста-

новлює, а тільки вносить міцність в існуючі юридичні відносини, підтверджує їх наявність з такою силою, щоб наступні судові спори виявилися недопустимими. При цьому основним об'єктом визнання є суб'єктивне право» [3, с. 26].

Водночас відомий фахівець у галузі сімейного права З.В. Ромовська наполягає на тому, що об'єктом судового визнання є не тільки суб'єктивні права, але й юридично значимі обставини, необхідні для виникнення, зміни чи припинення суб'єктивних прав та обов'язків [4, с. 51]. У сімейному праві такий спосіб захисту відсутній, але він необхідний для вирішення багатьох питань, які стосуються права власності [5, с. 495].

На відміну від визнання права як способу захисту цивільних прав та інтересів, встановлення правовідношення є способом судового захисту у сімейному праві. Як зазначається в юридичній літературі, встановлення правовідношення відповідає сутності деяких сімейних відносин, адже однією із специфічних рис останніх є можливість виникнення сімейних правовідносин поза волею суб'єкта. Потреба у застосуванні цього способу захисту виникає тоді, коли певний юридичний факт, необхідний для виникнення правовідношення, не визнається суб'єктом і заінтересована особа звертається до суду за його встановленням. В таких випадках рішення суду про визнання юридичного факту є підставою для виникнення правовідношення (правоутворюючим юридичним фактом) [6, с. 621-622].

Той факт, що встановлення правовідношення є підставою для виникнення прав, приводить деяких вчених до висновку про те, що за своєю суттю такий спосіб захисту є ідентичним визнанню права. Так, Ю.Ф. Беспалов відмічає, що як спосіб захисту прав дитини встановлення походження є мірою, спрямованою на відновлення (визнання) порушених (оспорених) прав дитини [7, с. 166].

Водночас, у науковій доктрині існує й протилежна позиція, прибічники якої наполягають на тому, що встановлення правовідношення та визнання права – це різні способи захисту сімейних прав [8, с. 36]. Їх аргументи є наступними: необхідність у визнанні права виникає тоді, коли існуюче у суб'єкта суб'єктивне право оспорується чи не визнається. Таким чином, роль суду зводиться лише до підтвердження вже існуючого права. При встановленні правовідношення суб'єктивне право виникає на підставі рішення суду. Доказом цього виступає той факт, що право дитини на аліменти пов'язано із рішенням суду про визнання батьківства [6, с. 623-624].

Наша позиція щодо юридичної природи встановлення правовідношення як способу захисту сімейних прав та інтересів є такою. Відповідно до положень загальної теорії права правовідношення виникає, змінюється або припиняється на підставі юридичного факту. Отже, єдиною та обов'язковою передумовою встановлення правовідношення за рішенням суду є попереднє встановлення судом відповідного юридичного факту, який є підставою виникнення правовідношення. З огляду на це, вбачається, що суд

не може встановлювати правовідношення, а може встановити тільки певні юридичні факти як підставу його виникнення.

Так, наприклад, встановлення судом факту батьківства має своїм наслідком виникнення правовідношення між батьком та дитиною. Відтак, можна стверджувати, що способом захисту сімейних прав та інтересів судом у такому випадку є не встановлення правовідношення, а встановлення факту батьківства, який, своєю чергою, є підставою для виникнення відповідного правовідношення між батьком та дитиною. Втім, варто наголосити, що з цього загального правила є винятки – суд може захистити сімейні права та інтереси шляхом встановлення правовідношення, ухваливши рішення про усиновлення (ч. 1 ст. 207, ч. 3 ст. 232 СК України), а також про встановлення режиму окремого проживання подружжя (ст. 119 СК України).

Враховуюче вищезазначене, вважаємо необґрунтованою позицію законодавця, який серед способів захисту сімейних прав та інтересів не називає встановлення юридичного факту, що є підставою для виникнення правовідношення. Як було доведено вище, правовідношення, за винятком правовідносин усиновлення, а також режиму окремого проживання подружжя, виникає виключно на підставі юридичного факту, встановлення якого, поряд із встановленням правовідношення, має бути кваліфіковане як самостійний спосіб судового захисту сімейних прав та інтересів.

У зв'язку з цим відповідні зміни пропонуємо внести до п. 1 ч. 2 ст. 18 СК України, виклавши зазначену правову норму у новій редакції: «1) встановлення правовідношення (юридичного факту, що є підставою для виникнення правовідношення)».

Ще одне питання, яке потребує відповіді у межах зазначеної проблематики, – як співвідносяться

між собою визнання права та встановлення правовідношення (встановлення юридичного факту, що є підставою для виникнення правовідношення) як способи захисту відповідних прав та інтересів судом?

Як було зазначено вище, необхідність у визнанні права виникає тоді, коли наявність у особи певного суб'єктивного права піддається сумніву, суб'єктивне право оспорується, не визначається чи існує реальна загроза таких дій. При цьому характерною ознакою визнання права є те, що цей спосіб не створює нових матеріальних правовідносин: суд визнає наявність або відсутність відповідного суб'єктивного права у його носія. Водночас, встановлення правовідношення (юридичного факту, що є підставою для виникнення правовідношення) має своїм наслідком «створення нового правовідношення», яке раніше не існувало. З огляду на це, можна стверджувати, що визнання права та встановлення правовідношення (юридичного факту, що є підставою для виникнення правовідношення) є самостійними способами захисту відповідних прав та інтересів.

Висновки. Завершивши дослідження способів судового захисту цивільних та сімейних прав та інтересів у компаративістичному аспекті, підсумуємо. Регламентація законодавцем особливих способів судового захисту сімейних прав та інтересів, таких як встановлення правовідношення та його анулювання, обумовлена особливою юридичною природою сімейних правовідносин, яка водночас не виключає можливості «субсидіарного застосування» для захисту прав та інтересів їх суб'єктів нерегламентованих сімейним законодавством способів цивільно-правового захисту, таких як визнання права та визнання правочину недійсним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дробышевская Т.В. Личные неимущественные права граждан и их гражданско-правовая защита : [моногр.] / Т.В. Дробышевская. – Красноярск : Краснояр. гос. ун-т, 2001. – 131 с.
2. Сімейне право України : підручник / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2012. – 320 с.
3. Гордон В.М. Иски о признании / В.М. Гордон. – Ярославль : Тип. Губ. земск. управы, 1906. – 370 с.
4. Ромовская З.В. Защита в советском семейном праве / Ромовская З.В. – Львов : Вища школа, 1985. – 180 с.
5. Ромовська З. Українське цивільне право. Загальна частина : Академічний курс : [підруч.] / Зорислава Ромовська. – К. : Атіка, 2005. – 560 с.
6. Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав и интересов : монография / И.В. Спасько-Фатеева, М.Н. Сибилев, В.Л. Яроцкий и др. ; под общ. ред. И.В. Спасько-Фатеевой. – Харьков : Право, 2014. – 672 с.
7. Беспалов Ю.Ф. Семейно-правовое положение ребенка в РФ : монография. – М. : Проспект, 2013. – 208 с.
8. Некрасова О.В. Способи захисту прав та інтересів в сімейному та цивільному праві: порівняльний аспект / О.В. Некрасова // Вісник академії адвокатури України. – 2013. – № 2 – С. 35-38.